

סמי שלום שטרית המאבק המזרחי בישראל, 1948–2003
תל-אביב: עם עובד, 2003. 388 עמודים.

הנרייט דהאן-כלב*

"אשכנזי לא ישאל אף פעם אם עשו יותר מדי סרטים על השואה, על קיבוצים, על הצבא. להפך, הוא יעשה עוד עשרה. רק לנו המזרחים יש חוסר ביטחון שאולי הגזמנו, שאולי אנחנו מעייפים. הסרט הזה [הפנתרים השחורים מדברים – הד"כ] חשוב לנו כמסמך היסטורי שאפשר לקחת, להקרין ולהמשיך את הדיון קדימה ממנו." (סמי שלום שטרית בראיון עם אתי אברמוב, מלוס-אנג'לס, לעיתון "תל-אביב", 10.1.2003, http://www.tam.co.il/10_1_2003/magazin1.htm).

זוהי ההצדקה לפרסום ספרו של סמי שלום שטרית המאבק המזרחי בישראל, 1948–2003: עוד ספר בסדרה מתרחבת של ביקורת ומחקר שמתנהלים בכיוון ההפוך – מתוך מבט של מזרחים על הממסד ועל האשכנזים, ולא של חוקרים וממסד אשכנזיים על המזרחים.

שטרית מצטרף למגמה זו, שהחלה בשנות השמונים, אשר במסגרתה פורסמו בעברית שני ספרים של אלה שוחט – הקולנוע הישראלי – היסטוריה ואידיאולוגיה (הוצאת ברירות, 1991) וזיכרונות אטורים (בימת קדם, 2001); ספר של יהודה שנהב – היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות (עם עובד); ואסופת המאמרים מזרחים בישראל, בעריכתם של ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-האלר (מכון ון-ליר, 2002).

היסטוריונים חדשים, כמו אבי שליים, וסוציולוגים חדשים, כמו אורי רם, לימדו אותנו שחשיבותה של כתיבה מחדש אינה בהיסטוריוגרפיה "נכונה יותר", אלא ב"פוליטוגרפיה" של מצב העניינים, כפי שהוא נתפס מנקודת המבט של החוקר הממסדי, בניגוד לחוקר הביקורתי. אין ספק ששטרית הוא חוקר ביקורתי, שכתביבתו מצטיינת בחתרנות לוחמת. מבחינה זו, הספר המאבק המזרחי בישראל, 1948–2003 הוא המשך רציף של פרסומיו הפובליציסטיים והאמנותיים (שירים וסרטים).

שטרית שוטח לפנינו את הסיפור שלו כפי שהוא עולה ממחקרו על תולדות המאבק של המזרחים בישראל נגד דיכויים ואפלייתם מאז קום המדינה, ואף מעט קודם לכן ועד 2003 (ע' 52–60).

הספר פורס לפני הקוראים אוסף של יוזמות ופעילויות, אירועים ודמויות, המזוהות ומוכרות בכרוניקה הישראלית כחלק מסיפורם של "הספרדים", "בני עדות המזרח", "העדות", "העדתיים", "העולים מארצות אסיה ואפריקה" ו"המזרחים". הוא מאגד את תולדותיהם על-פי הסיפור הזה תחת מושג גג אחד: "תנועת המאבק המזרחי" (ע' 11). אנו נתקלים בצורות מוכרות של ארגונים ואירועים, שלא תמיד היה ברור אם הם חפצים במאבק (כמו ארגון יוצאי בבל הסתדרות התימנים), לעומת ארגונים שהמאבק היה חלק מהותי מקיומם (כמו התאחדות עולי צפון אפריקה ותנועת הפנתרים השחורים). המאבק כלל צורות ביטוי שונות: כתיבה ופרסום בכתבי-עת ספרדיים (אפיריון, במערכה) ומזרחיים (עיתון אחר) ובהוצאת בימת קדם, לצד הפגנות, פעולות מרי והתארגנויות מפלגתיות.

* אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

כולם נכללים במסגרת "תנועת המאבק המזרחי". על אלה נוספים מפעלי פואטיקה וספרות של סמי מיכאל וארז ביטון, ביוגרפיות של אליהו אלישר, פעילויות מחאתיות מובהקות (הפנתרים השחורים, האוהלים); דפוסי התנהגות מפלגתית (כגון מהפך 77, שאותו מכנים שטרית למה שהוא מכנה "מרד הקלפיות"); הקמתה ונפילתה של תמ"י, עלייתה של ש"ס, ושאר יוזמות מזרחיות מאז שנות התשעים, שאותן הוא מכנה "המזרחים החדשים", (תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית, אחותי). את כל אלה שזור שטרית ברצף של "תנועת המאבק המזרחי".

לפנינו כרוניקה היסטורית, שנותנת תמונה מלאה באמצעות אזכור פרטים, אנשים, אירועים והתארגנויות. אנו למדים מכך שלא היה רגע בתולדות המדינה שלא היו בו רחשי מחאה או מאבק מצד המזרחים בישראל על היותם מופלים ומקופחים. המאבק התחולל בין היהודים שבאו לישראל מארצות ערב לבין "ההגמוניה הציונית האשכנזית". היהודים היו עולים, ונהפכו לעניים, למורדים, לפוליטיקאים, לאינטלקטואלים ולפעילי שכונות. אלה הם מקצת מן המצבים שבהם מופיעים המזרחים במאבקייהם באותה "הגמוניה ציונית אשכנזית".

שטרית מחלק את משתפי המאבק לשני טיפוסים אופייניים: טיפוס המ"פ, המזדהים ומשתפים פעולה עם "ההגמוניה האשכנזית הציונית" (אנשי מפלגה מזרחיים כמו בכור שטרית, שר המשטרה מטעם מפא"י בשנות החמישים, או ישראל ישעיהו, שר הדואר מטעם אותה מפלגה בשנות השישים), וטיפוסים רדיקליים, שאותם הוא מתאר כ"מובילי המחשבה והמעש של הביקורת, המחאה והאלטרנטיבה" (ע' 11) (כמו מנהיגיהם של מרד ואדי סאליב, תנועת הפנתרים השחורים והאוהלים).

באסוציאציה הישראלית (ולא רק בה) מ"פ"ים - "משתפי פעולה" - אינם אנשים שראויים לאמון ולהערכה, בלשון המעטה. רדיקלים, לעומתם, מעוררים הודות ואף הערצה, בגלל האומץ ונכונות ההקרבה שהם מסמלים במעשיהם. כך מוליך אותנו שטרית בנתיב דיכוטומי של "טובים" ו"רעים", שבו המזרחים הפעילים, שנוטלים חלק ב"תנועת המאבק", ממוינים ללוחמים לעומת אופורטוניסטים, לבדלנים מתנגדי ממסד לעומת אינטגרטיביסטים משתפי פעולה.

דיכוטומיה זו הולכת ומיטשטשת ככל שהיא מיושמת על התנועות, המפלגות והמנהיגים המזרחיים, ואת מקומה תופסת תמונה מורכבת ומסובכת למדי.

הפנתרים השחורים, לדוגמה, מתוארים כרדיקלים בעת הובלת המחאה החברתית (המתוארת כמשמעותית ביותר בתולדות ישראל). בהמשך מתאר שטרית כיצד הפכו לחברי כנסת, התערבו עם פוליטיקאים ואף התברגו (ע' 119–178). שינויים אלה בדינמיקה של הפנתרים אינם זוכים בהערכה מחודשת, ואינם מזוהים כנסיגה מרדיקליות לשיתוף פעולה. לפנתרים השחורים שמור אצל שטרית מקום כמי שהיו הרדיקליים ביותר בתולדות המחאה המזרחית בישראל, וכך נשארו. עוד מתברר מניתוחו את ש"ס, שרדיקליות יכולה לאפיין גם את מי שיושב בכנסת ופועל בתוך הממסד. ש"ס מתוארת כמצויה "בין מרד לשלטון" (ע' 232). ומהו מרד, אם לא אסטרטגיה של רדיקלים? בכל זאת פוסח שטרית על שני הסעיפים ואומר: "קשה מאוד להבין את עלייתה של תנועת ש"ס בפוליטיקה הישראלית על-פי המודלים הקיימים בחקר תנועות פוליטיות. יש בש"ס מעט מכל מודל..." (ע' 243). בניתוח של ש"ס לנוכח השאלה "האם ש"ס היא תנועה חברתית רדיקלית?" (ע' 256), משיב שטרית בנחרצות: "ש"ס אינה תנועה חברתית על-פי התנאים והיסודות שהצגתי

כאן. ש"ס היא בראש וראשונה מפלגת שלטון, שהייתה שותפה בכל ממשלה מאז כניסתה לזירה הפוליטית ועד 2003 (ע' 258). לפיכך, אף-על-פי שאינה רדיקלית, היא יוצרת בכל זאת אפקטים רדיקליים (ע' 259), ושטרית מרבה לקשור למעשיה כתרים רדיקליים, כגון רדיקליזציה של תפיסת עולמו של מנהיגה, דרעי (ע' 259). תנועה זו מצדה האחד של הדיכטומיה אל צדה האחר חוזרת גם בפרק המנתח את הדינמיקה של המנהיג המזרחי דוד לוי (ע' 209–210). שטרית אומר: "דוד לוי מסמל בדמותו ובקריירה שלו את המתח הפנימי בין הצורך להשתייך לזהות הלאומית המוגדרת והמעוצבת כבר על ידי הציונות האשכנזית מימין ומשמאל... לבין הרחף למחות, לשנות ולתקן" (ע' 204).

כך יוצא שרוב הדמויות והמאורעות ששטרית מנתח מאופיינים כרדיקליים, כאופורטוניסטיים, כלוחמים וגם כמשתפי פעולה בעת ובעונה אחת, ובכל מקרה אין מובהקות רדיקלית או ממ"פית. כך לא נותר הרבה מהדיכטומיה הזאת, ועולה השאלה מדוע נעשתה? דיכטומיה מצריכה פשטנות וויתור על פרטים כדי לצייר תמונה מובהקת, ואילו הצגה נאמנה של מצב העניינים המורכב והדינמי מסתכנת בהיעדר מובהקות. שטרית ביקש לאחוז את המקל בשני קצותיו. מדוע?

התשובה היא במחויבותו המחקרית לתאוריות. שטרית לקח את הדיכטומיה משתי שיטות המחקר שבאמצעותן בחר לנתח את המאבק המזרחי:

1. שיטת הניתוח של "ההנעה הפוליטית המהפכנית הקולקטיבית", שאותה שאל מחוקר התנועות החברתיות סטנלי טארו.¹
2. מודל "radical flank effect", ששטרית תרגם אותו ל"מודל האפקטים הרדיקאליים האגפיים" (ע' 26). מודל זה פותח על-ידי היינס, חוקר תולדות מאבק השחורים בארצות-הברית.²

באמצעות טארו שאל שטרית את השאלות, ובאמצעות היינס ניסה להשיב עליהן. טארו שואל מדוע הניסיון להגיע להתארגנות מהפכנית קולקטיבית נכשל שוב ושוב. בעקבותיו שואל שטרית מדוע נכשל הניסיון של כלל המזרחים להגיע להתארגנות מהפכנית קולקטיבית. ההדגשה על "כלל המזרחים" היא במקור, ומשמעותה שזהו התנאי שיש בו כדי להוביל "להגשמת המאבק לשוויון" (ע' 12). אפילו גדולי ההוגים, מרכס, לנין וגרמצי, אומר שטרית בעקבות טארו, לא הצליחו "לקבוע בפירוט את התנאים הפוליטיים אשר בהם צפויים בני אדם חסרי משאבים ומנוצלים לקום ולפעול למען האינטרסים שלהם, מה שנהוג לכנות 'בעיית ההודמנויות והאילווצים הפוליטיים'" (ע' 13). לפיכך, האתגר העומד לפני תנועות מהפכניות, שמעוניינות להצליח לחולל שינוי, מושתת על שלושה יסודות: "אתגר קולקטיבי", "סולידריות וזהות קולקטיבית" ו"קיום ממושך של פוליטיקת עימות"

1. Tarrow, Stanly (1998). *Power in movement: Social movements and contentious politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tarrow, Stanly (1989). *Democracy and disorder: Protest and democracy in Italy, 1965–1975*. Oxford: Clarendon Press.

2. Haines, Herbert (1988). *Black radicals and the civil rights mainstream, 1954–1970*. Knoxville: The University of Tennessee Press.

(ע' 13). אם כך, קולקטיב, סולידריות ועימות הם שלושת היסודות המרכזיים שיש לחפש בחקר המקרה של מאבק המזרחים בישראל.

לעניין זה שטרית חוזר בעמוד 307 ושואל: "מדוע לא התארגנו המזרחים... לכלל קולקטיב פוליטי עצמאי?" ועל כך הוא משיב ש"סוגיית הקולקטיב הפוליטי המזרחי" הוכרעה על-ידי "הצורך להיות כמו כולם", ועל כן "כמעט אצל כל התנועות וההתארגנויות המזרחיות, ההתארגנות הסקטוריאליה היא למען השתלכות בישראליות הכללית..." (ע' 307, ההדגשה במקור). היסוד השני, סולידריות וזהות מזרחית, נוצרה כמעט בעל כורחם של המזרחים, מסביר שטרית, כתוצאה מריכוזם, כך שנהפכו "לקהילות מזרחיות בתהליך של מאבק הישרדות ושינוי שהצריך סולידריות..." (ע' 309). אשר על כן הוא אומר: "בתשובה העקרונית לשאלה האם קיים קולקטיב פוליטי כלל מזרחי, אני משיב בשלילה, אך מיד הוא מוסיף ומוציא מן ההכללה הזאת את ש"ס (ע' 309). אשר ליסוד השלישי, "המאבק המתמשך", זהו מוקד הספר, והוא נסמך על מאבק השחורים בארצות-הברית, הן מבחינה היסטורית, משום שהפנתרים הישראליים נטלו ממנו את האתוס ואת השם, והן מבחינה תאורטית.

היינס, שחקר את תולדותיו של מאבק השחורים בארצות-הברית, ופיתח אגב כך מודל (ע' 20-40), משמש את שטרית כציר ניתוח מרכזי לתזה שלו. היינס מיינן וסידר את הארגונים, המאבקים והתנועות של השחורים בארצות-הברית על רצף ליניארי, לפי מידת המתינות או הרדיקליות שלהם. בניתוח זה, מלקולם X ממוצב בקצה הרדיקלי, לצד הפנתרים השחורים של ארצות-הברית, המייצגים את הספרטיסטים, הבדלנים (שאליהם מקביל שטרית את הפנתרים בישראל), ובקצה של המתונים נמצא מרטין לותר קינג, המייצג את האינטגרטיביסטים (שאליהם מקבילים הממ"פים בקרב המזרחים, ובהם דמויות כמו בכור שטרית וגם דוד לוי).

הניתוח של הארגונים והתנועות, אישיותם של המנהיגים, היוזמות, הפעולות, האירועים והאסטרטגיות לפי מודל ניתוח זה מצביע על כמה תובנות לגבי ממדי ההשפעה על המאבק כולו. התובנה העיקרית עולה באופן פרדוקסלי דווקא מחיבור סינתטי בין הבדלנים לבין האינטגרטיביסטים. הלוחמים הרדיקלים, הפועלים בחזית העימות נגד המדכאים, מצטיירים לעתים תכופות כמי שאינם נוחלים הצלחה במאבקם, אשר מסתיים בדיכויים על-ידי הממסד, אשר מפעיל אלימות-נגד כדי לגבור על תוקפנותם המתפרצת; כך היה בוואדי סאליב וכך היה בהפגנות הפנתרים השחורים בישראל. המתונים, לעומתם, מתהדרים בהישגים וברפורמות. אבל לפי הניתוח של שטרית, ההצלחות של המתונים אינן פועל יוצא ממאמציהם לפעול בדרכי גועם ולשתף פעולה עם הממסד, ממש כשם שכישלונם של הבדלנים אינו צריך להתפרש ככישלון חרוץ, אלא להפך. האינטגרטיביסטים לא היו יכולים להתהדר בהישגים כגון רפורמות חברתיות, חקיקה, ייצוג, תקצוב, פיתוח של תחומי תרבות חדשים והקטנת ממדי הגזענות, אלמלא פעולותיהם הקיצוניות של הבדלנים. שינוי חברתי בעל משמעות, על-פי המודל, הוא פועל יוצא של מזיגה היסטורית של סך כל הפועלים בוירה, בין מתונים ובין רדיקלים, בין אינטגרטיביסטים ובין בדלנים, הנוצרת כתוצאה מן "האפקטים הרדיקאליים האגפיים". אין מדובר בשיתוף פעולה מדעת ומרצון בין האינטגרטיביסטים לבין הבדלנים. כפי ששטרית מצייר את התופעה בעברית: "אחד מנענע את העץ, השני אוסף את הפירות" (ע' 26). לפיכך, יש טעם בניתוח של שטרית, שלפיו, אלמלא הטלטול הרדיקלי שטלטלו הפנתרים השחורים את ממשלתה של גולדה בשנות השבעים, ש"ס והמזרחים החדשים (וכן הקשת הדמוקרטית ושאר היוזמות המזרחיות של שנות התשעים)

לא היו יכולים לקטוף את הפרות, כגון רפורמות חקיקה, הישג בבג"צ הקרקעות, יצירת רשתות חינוך וכן פרויקטים של תרבות, קולנוע ומוסיקה.

שתי השלכות חשובות יש לתבונה זו – האחת פוליטית והאחרת אנליטית. יסודה של ההשלכה הפוליטית הוא במסר של תקווה, שלפיו בכל מצב, בין שיש שיתוף פעולה מודע או יוום בין הכוחות המתונים לרדיקלים, ובין אם אין שיתוף פעולה כזה, מאמצייהם אינם יורדים לטמיון, ויש להם אפקט המצטבר במשך הזמן, גם אם הנהנים "מהפירות אינם אלה שניענעו את העץ". ההשלכה האנליטית של הבחנה זו היא שהערכת ההצלחה או הכישלון של פעילויות חברתיות אינה יכולה להיעשות רק על-פי התוצאות המוצהרות שהפעילים רצו להשיג, בין שהם אינטגרטיביסטים ובין שהם בדלנים, יש להביא בחשבון יחסי גומלין שאינם יזומים ואינם נשלטים על-ידי השחקנים עצמם, וכן תהליכים ממושכים, יותר ממשך הזמן המעשי של חיי התנועה או המפלגה, על מנת להגיע להכרעה לגבי השלכותיהן של פעילויותיה בתחום השינוי החברתי.

הכלים התאורטיים של טארו והיינס, כך התברר לשטרית, לא כיסו באופן הולם את ניתוח המקרה הישראלי, ועל כן הוא נזקק פה ושם לחומרים אחרים, מקומיים לעתים, על מנת להיעזר ולהשלים את החסר (ע' 90). כך, בעמודים 90–95, נדרש שטרית לטיפולוגיה שנקט יוחנן פרס כאשר ניתח את יחסי העדות בישראל (יחסי העדות בישראל, 1976, ספריית הפועלים, תל אביב). בפנייתו לחומרים מסוג זה, ביצע שטרית מהלך כפול. ראשית, הוא פירט את "קשת התגובות האפשריות שעמדו בפני המזרחים" (כפי שכינה זאת פרס) ביחסיהם עם הקולטים: התבוללות, קוסמופוליטיות, סטייה אינדיווידואלית, הגירה, הגירה קולקטיבית, הסתגרות, מאבק כלכלי ופוליטי ומאבק אלים. שטרית עבר על הסבריו של פרס, אחד לאחד, והעלה טיעונים אשר לפיהם היטמעות אמיתית של המזרחים לא הייתה אפשרית, משום שהתנאים המבוללים כללו את מחיקת הזהות התרבותית, ולא לוו בנכונותה של "ההגמוניה הציונית האשכנזית" לחלק את המשאבים בצורה שוויונית (ע' 91–92); וכן משום שהסתתמות דרכי ההתבוללות הביאה, בין השאר, לסטיית המקופחים לעבריינות ולהפרעות נפשיות. שנית, בעוד פרס מתמקד בתגובותיהם האפשריות של העולים המזרחים, חזר שטרית למדיניות הקליטה והצביע על כך שהייתה מדיניות נחשול, שהובילה לכישלונם של כור ההיתוך, ובסופו של דבר, עם כישלון זה, לא נותרה אלא פנייה לאלימות ולמאבק. בכך מפרך שטרית את טענותיו של פרס.

שטרית עשה את מהלך הביקורת הזה כדי לחשוף את עמדותיו המתאיגות והמופרכות של פרס. הוא ניתח מחדש את תיוג הסטייה העבריינית, והציע נקודת מבט על האלימות המתפרצת בהקשרים שפרס התעלם מהם, הקשרים של מאבקי קיום ומחאות נגד אפליה (במיוחד ע' 93–91). במקרה זה מצוטט דוד לוי, הפועל המובטל בבית שאן, שנאסר משום שהתפרץ בלשכת העבודה (ע' 92). כך מראה שטרית שאין מדובר בסטייה, אלא במאבקים לחיפוש עבודה ובעמידה ממושכת לנוכח כוחם המדכא של הפקידים, שהחזיקו בעוצמה רבה בפתרונות התעסוקה שבידיהם, והפעילו אותה בשרירות לב מפלה (ע' 93).

מהלך כפול זה, הכולל שימוש בממצאי מחקר של חוקרים קודמים בלויית ביקורת חתרנית שמפרקת אותם, חוזר על עצמו כמה פעמים לאורך הספר, ומבחינה זו הספר כתוב בשתי שכבות שמוצגות בו-בזמן: שכבת התיאור ושכבת הביקורת החתרנית. שטרית נוקט מהלך זה בלית ברירה, משום שטבעה של כתיבה ביקורתית שבאה לנפץ מיתוסים, כפי ששטרית מבקש לעשות, נתקלת בבעיה חמורה. ספרות מחקרית שצריכה להוכיח ולבסס

טענות בדבר הגמוניה מדכאת, שמבקשת להראות שההגמוניה עשתה כל שביכולתה כדי לטשטש את הטענות ולמחוק עדויות לאחריותה לדיכוי, יוצרת מחסור חמור בחומר מקורי ואינה מאפשרת שליטה על המקורות הללו. כך נותר רק ריבוי של חומרים משניים, המעובדים ברוחה של ההגמוניה, ומיעוט חומרים שהצליחו להסתנן. לכן, חוקר מבקר, חתרן ולוחם, כמו שטרית, נאלץ להסתמך על החומר הקיים, מחד גיסא, ולבקר אותו, מאידך גיסא. למהלך זה יש מחיר שבא לידי ביטוי בספר שלפנינו, בכך שהניתוח הוא מפותל ומורכב, ולא תמיד ברור ההבדל בין חומר המתאר את פני הדברים לבין חומר מועד לביקורת. במילים אחרות, שטרית מסתמך לא פעם על אותו החומר שהוא גם מבקר ומפריך.